

Λογοτεχνία και Αντίσταση

† Του Ole L. Smith*

Για ευνόητους λόγους η ελληνική λογοτεχνία μετά τον Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο δεν ήταν ούτε το ίδιο πλούσια ούτε τόσο σημαντική, όπως στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Βεβαίως, υπάρχουν βιβλία όπως π.χ. «Η Φωτιά» του Δημήτρη Χατζή, που είναι και από αισθητική και λογοτεχνική άποψη ικανοποιητικά. Θα μπορούσαμε να δώσουμε και άλλα παραδείγματα όπως έργα του Σωτήρη Πατατζή, του Στρατή Τσίρκα κ.ά. – κι εδώ μιλάω μόνο για τη πεζογραφία. Όμως, για ένα μεγάλο διάστημα μετά τον πόλεμο το καλό αντιστασιακό μυθιστόρημα ήταν σπάνιο, και κατά τη γνώμη μου, το καλύτερο βιβλίο με θέμα και έμπνευση της ταραγμένης εκείνης περιόδου γράφτηκε μόλις πριν από λίγα χρόνια. Έχω υπόψη μου το μυθιστόρημα της Άλκης Ζέη, «Η αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα». Το έργο είχε πάρα πολύ θετική απήχηση στους κριτικούς¹ και ήταν μεγάλη επιτυχία και στην Ελλάδα και διεθνώς. Βγήκαν μεταφράσεις στα γαλλικά, αγγλικά, γερμανικά και δανέζικα, για να αναφέρω μόνο αυτές που ξέρω από πρώτο χέρι².

Πριν αρχίσω πρέπει να υπογραμμίσω ότι η ανάλυση του μυθιστορήματος που θα παρουσιάσω σε μεγάλο βαθμό είναι αποτέλεσμα γόνιμης συνεργασίας με τη Birgit Olsen. Οι δύο μας κάναμε μαζί τη μετάφραση στα δανέζικα, και έμαθα πολλά από μια ανακοίνωσή της στο Πανεπιστήμιο Cornell, όπου παρουσιάσαμε οι δυο μας ορισμένα ζητήματα σχετικά με την ιστορική και λογοτεχνική ανάλυση του μυθιστορήματος.

Λόγω του έντονου ρόλου που παίζουν τα ιστορικοπολιτικά στοιχεία στο βιβλίο η ευρεία επιτυχία του μπορεί να μας παραξενέψει. Το έργο διαβάζεται βέβαια χωρίς λεπτομερείς γνώσεις της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας, αλλά υπάρχουν τόσες πολλές άμεσες παραπομπές στα ιστορικά γεγονότα και πρόσωπα, ώστε να δυσκολεύουν τον μη ειδικό αναγνώστη σε μια κατά βάθος κατανόηση της λογοτεχνικής πλοκής. Για παράδειγμα, αν δεν ξέρει ο αναγνώστης τίποτε για τους Νίκο

¹Σημ. Επιμελητή: Ο Ole Smith πέθανε στις αρχές του Φλεβάρη 1995 από καλπάζοντα καρκίνο.

Πλουμπίδη και Δημήτρη Μπάτση και την τραγική τύχη τους, μια ολόκληρη διάσταση της λογοτεχνικής πλοκής κινδυνεύει να του ξεφύγει. Κατά τα άλλα, δε νομίζω ότι αυτό το πρόβλημα υπάρχει μόνο για τους ξένους αναγνώστες. Πόσα θα ξέρουν οι νέοι Έλληνες για κείνα τα χρόνια, για τα γεγονότα στην Τασκένδη, για τη διάσπαση του ΚΚΕ κ.λπ.; Ασφαλώς, για τους ξένους το πρόβλημα είναι ασυγκρίτως μεγαλύτερο.

Στη παρούσα ανακοίνωση θα ήθελα να ασχοληθώ με τη σημασία της Εθνικής Αντίστασης για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ανθρώπου πρώτ' απ' όλα της ηρωίδας της Δάφνης με το ψευδώνυμο Ελένη, στο μυθιστόρημα της Άλκης Ζέη, γιατί τη βλέπω αυτή τη διαμόρφωση της Δάφνης/Ελένης σαν κεντρικό πρόβλημα του βιβλίου. Επιπλέον, αυτή η διαμόρφωση, κατά τη γνώμη μου, είναι παραδειγματική και αντιπροσωπευτική για τις ζωές των απλών ανθρώπων εκείνης της γενιάς. Το μυθιστόρημα, όμως, δε μας δίνει μια απλή και εύκολη λύση, αλλά μια πάρα πολύ σύνθετη απάντηση στη βασική ερώτηση: τί ήταν η Αντίσταση και ποιό ρόλο έπαιξε στο προσωπικό και ανθρώπινο επίπεδο; Και, κατά τη γνώμη μου, η λογοτεχνική αξία του μυθιστορήματος έγκειται ακριβώς σε μια απομυθοποιημένη νηφαλιότητα μακριά από τα τυποποιημένα συμπεράσματα και τις εύκολες απαντήσεις της συμβατικής αντιστασιακής (ή μάλλον αριστεράς) λογοτεχνίας. Για πρώτη φορά, ένα ελληνικό λογοτεχνικό έργο μας δίνει μια σοβαρά, αξιόπιστη και καλλιτεχνικά ικανοποιητική εικόνα της περιόδου και των ανθρώπων της. Αυτό δε σημαίνει ότι τα παραδοσιακά σχήματα έχουν εξαφανιστεί εντελώς. Πρώτ' απ' όλα, μερικές φορές οι άνθρωποι δεν ξεφεύγουν από κάποια πολιτική απλοποίηση που φαίνεται να έχει πολιτική αφορμή. Παρόλο που η πρωταγωνίστρια, η Δάφνη/Ελένη ξέρει πολύ καλά ότι η ίδια βλέπει τους ανθρώπους σχηματικά είτε σαν συμπαθείς είτε σαν αντιπαθείς – κάτι που αναμφισβήτητα ανήκει στη κομματική διαπαιδαγώγησή της –, το ίδιο το μυθιστόρημα δεν αποφεύγει εντελώς κατηγορηματικούς χαρακτηρισμούς. Οι σταλινικοί είναι εκατό τοις εκατό κακοί. Το Λιοντάρι του Ντανφέρ, π.χ., ένα στέλεχος - πρωτότυπο που φαίνεται να ενώνει τους Βλαντά, Κολιγιάννη και Ιωαννίδη στο

ίδιο πρόσωπο, δεν έχει ούτε μια καλή πλευρά. Ή ο συμπαθής Νικήτας που άλλαξε και έφυγε στο Παρίσι μετά τον πόλεμο, όπου έγινε διάσημος και κοσμική προσωπικότητα, τώρα παρουσιάζεται σαν μεγάλος οππορτουμιστής με τέτοια σατιρικά χαρακτηριστικά που πρέπει να κρύψει το αληθινό του πρόσωπο. Από την άλλη μεριά, ορισμένοι συμπαθέστατοι παρουσιάζονται σαν άγιοι. Το πορτραίτο του Κωστή – δηλαδή του Δημήτρη Μπάτση – είναι τόσο ωραίο, ώστε να πλησιάζει το ρομαντικό και απίστευτο. Αλλά όπως και να είναι, νομίζω ότι στο μυθιστόρημα, όπως και στη πραγματικότητα, τα ίδια τα γεγονότα – για καλό ή κακό, έκαναν τους αγωνιστές πάντα να βλέπουν τα πράγματα έτσι τυποποιημένα. Και ο μανιχαϊσμός ήταν αναπόφευκτο σήμα του καιρού³. Τότε στην Αντίσταση...

«πόσο πιο εύκολα ήτανε... Στην Κατοχή έγραφε στους τοίχους, δεν συζητούσε πριν τα συνθήματα. Τον Δεκέμβρη του '44 έπρεπε να στήσεις οδόφραγμα. Το ήξερες, ήσουν σίγουρος πως πρέπει να γίνει... Δεν ρωτούσες γιατί. Δεν σκεφτόσυνα καν να ρωτήσεις»⁴.

Μπορούμε να πούμε, νομίζω, ότι η πρωταγωνίστρια και ο στενός φίλος της, ο Ευγένιος, είναι οι μοναδικές εξαιρέσεις. Λόγω χρόνου θα περιοριστούμε σε μια κάπως βιαστική ανάλυση της διπλής προσωπικότητας της Δάφνης/Ελένης.

Στο μυθιστόρημα όλοι οι συναγωνιστές της Ελένης την ήξεραν τότε, όπως και τώρα, αποκλειστικά ως την αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα. Αυτό το στοιχείο υπογραμμίζεται πολλές φορές. Πραγματικά, είναι ανώνυμη και χωρίς μια δική της υπόσταση. Την ξέρουν μόνο από το ρόλο της στην Αντίσταση, από τις σχέσεις της με τον Αχιλλέα. Γι' αυτούς δεν άλλαξε καθόλου είναι και τώρα, το 1968 η ίδια, και μοιάζει με κορίτσι είκοσι χρονών. Όταν το 1968 είναι πολιτικός πρόσφυγας στο Παρίσι:

«Πριν από μέρες, τη σταμάτησε κάποιος στο μπουλβάρ Σαιν-Μισέλ «Δεν είσαι η... — έψαχνε να θυμηθεί το όνομα — «η αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα; Είμαι ο Φρίξος». Πώς να τον αναγνωρίσει. Είχε να το δει από το '45»⁵.

Και όταν συναντάει τον ηθοποιό Οθέλλο.

«Η Ελένη τον ήξερε από παλιά. Είχαν πάει μαζί με τον Αχιλλέα

να του προτείνουν να απαγγείλει στη μεγάλη γιορτή του κόμματος μετά την απελευθέρωση. Μόλις τον συνάντησε η Ελένη στο Παρίσι τη θυμήθηκε. «Η αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα! Τί κάνει ο λεβέντης; Εσύ δεν άλλαξες καθόλου».

Τι σημαίνει αυτό; Κατά τη γνώμη μου, αυτό το περιστατικό μας δείχνει ότι η Ελένη κατά κάποιον τρόπο δεν έχει αλλάξει, είναι στα μάτια των άλλων το κορίτσι, η αρραβωνιαστικιά που μένει στο ίδιο επίπεδο, δεν μεγαλώνει, δεν εξελίσσεται. Αλλά πρέπει να επιστημόσουμε ότι η ζωή της Ελένης, της αρραβωνιαστικιάς του Αχιλλέα, σταμάτησε ακριβώς την ίδια ώρα που έφυγε ο Αχιλλέας για τα βουνά το 1947. Από τότε παραμένει η αρραβωνιαστικιά, παρόλο που παντρεύτηκε...

«Χωρίς κουφέτα και λουλούδια. Χωρίς καλεσμένους και νυφικό κρεβάτι. Ο Αχιλλέας φεύγει την ίδια μέρα. Αντάρτης, κάπου στα βουνά» 7.

Τότε η Ελένη ήταν είκοσι χρονών.

Δεν βλέπουν οι άλλοι την αλλαγή προσωπικότητας που πραγματοποιήθηκε στην Ελένη. Αυτή είναι τώρα εσωτερικά μια άλλη, διαφορετική από τότε, ακριβώς γιατί προβληματιζόταν, βγήκε έξω από τα στενά όριά της. Όταν είναι στην Τασκένδη αισθάνεται ξένη δεν έχει πια κοινές εμπειρίες με τους πρώην αντάρτες. Από την άλλη μεριά κρατάει πάντα μέσα της τα ιδανικά του αγώνα και βλέπει τα πάντα από αυτή την οπτική γωνία – τουλάχιστο μέχρι ένα σημείο. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι και στην οπτική γωνία της αφήγησης του βιβλίου. Αρχίζουμε με κάποιο τρόπο από την Αντίσταση με τις πρώτες σελίδες. Στο Παρίσι το 1968 η Ελένη γυρίζει στα χρόνια και στα γεγονότα της Αντίστασης με κάθε ευκαιρία όταν τραυματίστηκε στην Τασκένδη το 1955 και τρέχει για το σπίτι της, αλλάζει το σκηνικό. Φαντάζεται ότι τρέχει στην κατεχόμενη Αθήνα:

«Η ώρα της κυκλοφορίας τελειώνει σε τρία λεπτά και πρέπει να βιαστώ. Φταίει ο Πάνος που αργήσαμε. Του φάνηκε πως σε δύο γράμματα δεν είχε πιάσει καλά η μπογιά. Βουτάει γερά το πινέλο και μου το δίνει. Ξαναγράφω το Ν και το Τ. ΣΤΑΛΙΓΚΡΑΝΤ. Γεμίσαμε τους τοίχους. ΣΤΑΛΙΓΚΡΑΝΤ. Τρέχω μόνη μου μέσα στο σκοτάδι» 8.

Το δίλημμα της ηρωίδας, ο διπλός χαρακτήρας της φαίνεται

και στο όνομά της. Για τον Αχιλλέα και τους πρώην συναγωνιστές λέγεται Ελένη, που είναι το κατοχικό ψευδώνυμό της, για τους προσωπικούς και στενούς φίλους στη Σοβιετική Ένωση, εκεί που προσπαθούσε να βγει από το ρόλο της αρραβωνιαστικιάς, το όνομά της είναι το βαπτιστικό της, Δάφνη. ακόμη και ο Αχιλλέας αισθάνεται τη διαφορά. Όταν τη συναντάει στη Τασκένδη λέει μια στιγμή ο Αχιλλέας.

«Μοιάζει σαν να μην πέρασε χρόνος από πάνω σου, μα το βλέμμα, το ύφος έχει αλλάξει»⁹.

Η Ελένη αλλάζεται συνεχώς ανάμεσα στο παρελθόν και τα τωρινά. Μια τέτοια αλλαγή περιγράφεται στο τέλος του βιβλίου. Η αλλαγή μέσα της γίνεται, όταν καταλαβαίνει ότι έκανε έρωτα – όπως λέει – στο ίδιο δωμάτιο που έμεινε πριν από χρόνια μαζί με τον Ανεμοδαρμένο, δηλαδή το Νίκο Πλουμπίδη. Τώρα αποφασίζει να ξεφύγει. Έκλεισε ο κύκλος. Δε θέλει να ζήσει περισσότερο στο παρελθόν όπως το έκανε πριν. Όχι εδώ στην Αθήνα που το παρελθόν παραμονεύει παντού. Η νοσταλγία για τη Μόσχα τη νικάει. Θέλει να γυρίσει εκεί που δεν την ξέρουν σαν την αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα. Όμως τη μέρα που θα φύγει για τη Μόσχα κηρύσσεται η δικτατορία της χούντας. Πάλι τα γεγονότα αποφασίζουν για τη ζωή της¹⁰.

Στο τέλος του μυθιστορήματος συμμορφώνεται η Ελένη με τη μοίρα της. Δε γίνεται να ξεχάσει το παρελθόν, να φτιάξει καινούργια ζωή, να αρχίσει από το μηδέν. Θέλει δε θέλει, είναι σφραγισμένη για πάντα η αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα, ένα κορίτσι που αρχίζοντας τη ζωή της στο κίνημα της Εθνικής Αντίστασης έγινε δέσμιος των γεγονότων και δεν μπορούσε να ξεμπλεχτεί και ελευτερωθεί.

Για την Ελένη η Αντίσταση ήταν η αποφασιστική αφορμή της ζωής της εκεί ζούσε τις μεγάλες στιγμές, τα μεγάλα πάθη που είναι ολοζώντανα εικοσιπέντε χρόνια αργότερα.

«τα παλιά είναι ολοζώντανα, πιο ζωντανά από τα τωρινά»¹¹.

«Δεν λέμε να τα ξεχάσουμε, είναι όλη μας η ζωή»¹².

Αλλά είναι και δίλημμα ταυτότητας:

Γι' αυτό το λόγο η Ελένη θα μείνει η αιώνια αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα και το αποδέχεται στο τέλος. Δεν είναι δυνατό

– για να το πούμε με τα λόγια της ίδιας της Ελένης – να πάρουμε απόφαση πως δεν μπορούμε να υπάρχουμε μόνο με το τότε». Το τότε δεν «πάει πια, πέρασε»¹³. Αντίθετα, το δίλημμα υπάρχει. Αυτή η μεγάλη αλήθεια μπορεί να εκφράζεται και να γίνει βίωμα μόνο στη λογοτεχνία.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Και μάλιστα συμπεριλαμβανομένου του Ριζοσπάστη... Η Αγγελική Κώττη έγραψε (Ριζοσπ. 21.6.1987) για ένα βιβλίο «που ομορφαίνει τα γράμματά μας». Άλλοι καιροί τότε, βλέπουμε.

2. Μεταφράστηκε και στα σουηδικά από τον ελληνιστή Bo-Lennart Eklund, αλλά δεν έχει βγει ακόμα.

3. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι εκείνος ο ιστορικός μανιχαϊσμός είναι ρεαλιστικό στοιχείο εξ ίσου με την ιστορική ανακρίβεια που βρίσκεται μερικές φορές στο μπέρδεμα χρονολογίας – παρόλο που η αφήγηση στηρίζεται παντού – ή σχεδόν παντού – σε χρονολογικές παραπομπές. Έτσι, όμως, γράφεται η προσωπική ιστορία. Το έργο δεν θέλει να είναι καταγραφή συμβατικής ιστορίας. Μοιάζει με τον ντοκουμενταρισμό, αλλά δεν είναι, τουλάχιστον από λογοτεχνική και μεθοδολογική άποψη. Επομένως δεν είχε δίκιο ο Δ. Κούρτοβικ γράφοντας στον «Στοχαστή» (τεύχ. 57, 198, 75) για «ολίσθημα που μάλιστα γίνεται περισσότερο σοβαρό, επειδή κάνει αυτές τις αξιολογήσεις εκ των υστέρων».

4. Αρραβωνιαστικά του Αχιλλέα, σ. 23.

5. Στο ίδιο σ. 230.

6. Στο ίδιο σ. 321.

7. Στο ίδιο σ. 25.

8. Στο ίδιο σ. 225.

9. Στο ίδιο σ. 175.

10. Η Αιμ. Καραλη στη κριτική παρουσίαση του βιβλίου στην Επιστημονική σκέψη τ. 37 θεωρεί ότι η ηρωίδα αλλοτριώνεται, ότι είναι αποξενωμένη μέσα στο κίνημα, που φταίει για τα πάντα. Κατά τη γνώμη μου, τα πράγματα δεν παρουσιάζονται έτσι σχηματικά στο βιβλίο, αλλά θα χρειαστεί περισσότερη ανάλυση παρότι είναι δυνατό στη παρούσα ανακοίνωση, για να προσεγγίσουμε κάπως το ζήτημα.

11. Αρραβωνιαστικά του Αχιλλέα σ. 64.

12. Στο ίδιο σ. 247.

13. Στο ίδιο σ. 303.